

जैविक विविधता एवम् कृषक-साथी सञ्जाल

कृषि जैविक विविधता र कृषक अधिकार

कृषिमा आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरणका लागि विभिन्न प्रयासहरू गरिदै आइएको भए पनि नेपालको कृषि अझै परम्परागत प्रणालीमा आधारित छ । परम्परागत प्रणालीमै आधारित भई कृषि गरे पनि नेपालमा कृषकहरूले कृषि तथा खाद्यबालीसम्बन्धी विभिन्न ज्ञान, सीप र प्रविधिको विकास गरेका छन् । परापूर्वकालदेखि कृषकहरू कृषि व्यवसाय र बीउ सुधार एवम् विकास दुवै काममा संलग्न हुँदै आएका छन् । उनीहरूले जानेर होस् वा नजानेर नै, बढी उत्पादन दिने, रोगसँग लड्न सक्नेलगायत मौसमी हानीनोक्सानीबाट बच्न सक्ने बीउ छुट्ट्याउँदै र विकास गर्दै आएका छन् । कृषकहरूबीच बीउ उपयोग, जर्गेना, साटासाट र पुनर्प्रयोग हुने परम्परागत अभ्यासका कारण धेरै नयाँ प्रजातिका बालीहरूको विकास पनि भएको छ ।

वास्तवमा नेपालका मात्र होइन, विश्वभरका कृषक समुदायले यस्तै परम्परागत अधिकारको उपयोग गर्दै आफ्नो जीविका मात्रै टारेका छैनन्, कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र विकासमा उल्लेखनीय भूमिका पनि निर्वाह गरेका छन् । तर विश्वव्यापीकरणको वर्तमान परिवेशमा बीउ सञ्चय, साटासाट र पुनर्प्रयोग गर्न पाउनेजस्ता परम्परागत कृषक अधिकारको हनन हुने सम्भावना बढ्दै गएको छ ।

यस्तो सम्भावना बढ्नुको प्रमुख कारणको बीजारोपण वास्तवमा उन्नाइसौं शताब्दीको सुखाततिर नै भएको हो भन्न सकिन्छ, जब उत्तर अमेरिका र यूरोपतिर कृषि र बीउ उत्पादन गर्नेहरू दुई वर्गमा छुट्टिए । फलस्वरूप कतिपय कृषकले बीउ उत्पादनको काम त्यागे भने कतिलाई सो काम गर्नबाट वञ्चित गरियो । बीउ व्यापारीकरणको

नेपाल "विविधतामा धनी" देशको रूपमा चिनिन्छ । प्राकृतिक र भौगोलिक विशेषताका कारणले मात्र होइन, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक हिसाबले पनि नेपालको विविधता अद्वितीय छ । तर "विविधतामा धनी" नेपालका मानिस गरीब छन् । यहाँका ८६ प्रतिशत मानिस गाउँमा बस्छन् ।

यी मध्ये धेरैजसो साना कृषकका रूपमा कृषिमा संलग्न छन् र उद्योग, व्यापार, सडक, बिजुली, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारजस्ता विकासका पूर्वाधार एवम् मानवीय विकासका लागि आवश्यक आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित छन् । यी कृषकहरू व्यवसायका लागि होइन, जीविकोपार्जनका लागि खेती गर्छन् ।

त्यसैले नेपालको समग्र विकास र यहाँका मानिसहरूको गरीबी निवारण र जीविकोपार्जनको कुरा गर्दा कृषि विकासको विषयलाई संवेदनशील र महत्वपूर्ण मानिन्छ । कृषि क्षेत्रको संवेदनशीलता र

महत्तालाई महसुस गर्दै विगतका केही दशकदेखि नै विकास योजनाहरूमा कृषिलाई प्राथमिक क्षेत्रको रूपमा पहिचान गरी यसको रूपान्तरण, सुधार र विकासका लागि विभिन्न नीति, नियम र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा नल्याइएको होइन ।

हाल पनि कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि दीर्घकालीन कृषि योजना र कृषि नीतिका साथै अन्य विभिन्न नीति, नियम र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा छन् । तर यस्ता प्रयासका बावजुद विभिन्न आन्तरिक र बाह्य समस्याहरूका कारण अपेक्षित रूपमा कृषि क्षेत्रको विकास गर्न सकिएको छैन । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव राष्ट्रको अर्थतन्त्रका साथै कृषिसँग आबद्ध लगभग ८० प्रतिशत जनताको जीविकोपार्जनमा पनि परिरहेको छ ।

यस्तो परिस्थितिमा कृषि क्षेत्रको विकासको प्रक्रियालाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने विषय गम्भीर छ । अहिले देशमा नयाँ

प्रभावसँगै विकासोन्मुख र अल्पविकसित राष्ट्रहरूमा पनि यी दुई कामबीच विभेद आउने प्रक्रिया चलिरहेको छ । नेपालमा यस्तै परिपाटीको विकास हुने सम्भावना बढेकाले कृषक अधिकारको विषयलाई संवेदनशील रूपमा हेरिनु पर्दछ ।

उदाहरणका लागि सन् २००४ मा नेपाल सदस्य भएको विश्व व्यापार संगठन (World Trade Organization-WTO) को व्यापारसम्बन्धी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्झौता (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS) १९९५ ले परम्परागत रूपमा कृषि जैविक विविधताको संरक्षणमा लागेका कृषकहरूको योगदानलाई अवमूल्यन गर्दै बीउ व्यवसायमा मात्र केन्द्रित भएर काम गर्ने प्रजनकहरूको अधिकार (Breeder's Rights) को सुनिश्चितता गर्दछ । यो बाध्यकारी सम्झौता भएकाले नेपालजस्तो कृषिप्रधान मुलुकको यसमा बढी सरोकार छ । नेपालले WTO को नियम र सदस्यता लिने क्रममा गरेको प्रतिबद्धताबमोजिम कृषि क्षेत्रमा सन् २०१३ पश्चात् बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार लागू गर्नुपर्नेछ ।

यस्तो परिप्रेक्ष्यमा, एकातिर TRIPS ले खडा गरेका चुनौतीहरूको सामना गर्न नेपालले WTO स्तरमा हुने वार्ताहरूका लागि तयारी गर्नुपर्ने र प्रतिबद्धताबमोजिम राष्ट्रिय कानूनहरू लागू गर्नुपर्नेछ भने अर्कोतिर कृषकलगायत आदिवासी/जनजाति र स्थानीय जनताको हकहितको संरक्षणका लागि राष्ट्रले अनुमोदन गरेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिँदै विश्वव्यापीकरणको परिवेशमा कृषक अधिकार सुनिश्चित गर्न आवश्यक नीतिगत र संस्थागत कदमहरू अघि बढाउनु पर्नेछ ।

हालसम्म १ सय ९१ राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरेका जैविक विविधता महासन्धि (Convention on Biological Diversity-CBD) १९९२ ले स्थानीयलगायत आदिवासी/जनजाति समुदायलाई जैविक विविधताका संरक्षकका रूपमा पहिचान गर्दै समुदायमा निहित कुनै पनि जैविक स्रोत र ज्ञानको व्यापारिक प्रयोग गर्दा पारस्परिक

राजनैतिक परिवेश छ र नेपालको समग्र विकासको प्रक्रियालाई तीव्र रूपमा अघि बढाउन राष्ट्र र राज्य व्यवस्थाकै रूपान्तरण र पुनर्संरचना के-कसरी गर्न सकिन्छ भनी विभिन्न तहमा बहसहरू भइरहेका छन् । देशको समग्र विकासमा कृषि क्षेत्रको भूमिकालाई मध्यनजर गरी कृषिका विभिन्न पक्षहरूमा पनि बहसहरू भइरहेका छन् ।

सीमित मात्रामा भए पनि यस्ता बहसहरूमा कृषिको साधनस्रोतमा कृषकको हकहित कसरी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा छलफल हुने गरेको पाइन्छ, जसलाई सकारात्मक रूपमा नै लिनु पर्छ । तर कृषकको हकहितका विषयमा हुने यस्ता छलफल राजनैतिक परिधिभित्र सीमित रही भूमि, सिँचाई र अनुदानजस्ता पक्षमा मात्र केन्द्रित भएका देखिन्छन् । उदाहरणको लागि कृषि विकासको लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण साधनमध्ये एक साधन अर्थात् बीउ र आनुवंशिक स्रोतको सन्दर्भमा बदलिँदो अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई ध्यानमा राखि के-कसरी कृषक

अधिकारलाई कानूनीरूपमा स्थापित, संस्थागत र कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा आवश्यक गृहकार्य हुन सकेको छैन ।

वास्तवमा कृषिप्रधान मुलुकमा कृषकको हकहितको संरक्षणको विषयलाई एउटा संकुचित दायरा र सीमित परिवेशमा मात्र हेर्नु भनेको कृषकको उत्थानका लागि आवश्यक फराकिलो सोचको अभाव हो । प्रगतिशील र समृद्ध नेपालको परिकल्पनालाई साकार बनाउने हो भने कृषकको हकहितको विषयलाई मुलुकको राजनैतिक परिवेशमा मात्र होइन, दुरदर्शिताका साथ बदलिँदो आर्थिक, व्यापारिक, सामाजिक र साँस्कृतिक परिवेशमा पनि हेरिनु पर्दछ ।

त्यसैले कृषि विकास र कृषकको हकहितको संरक्षणका लागि के कसरी "कृषक अधिकार" लाई कानूनीरूपमा स्थापित, संस्थागत र कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा बहस गरी आवश्यक र उपयुक्त रणनीतिहरू बनाउन आवश्यक छ ।

सम्झौता (Mutually Agreed Terms) मा आधारित भई सरकार र समुदायसँग पहुँच र लाभको बाँडफाँड (Access and Benefit Sharing) तथा पूर्व सुसूचित सहमति (Prior Informed Consent) सम्झौता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर अनुमोदन गरेका राष्ट्रहरूले त्यस्ता प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय कानून बनाउनु पर्दछ । नेपालले CBD लाई सन् १९९३ मा अनुमोदन गरेको थियो ।

त्यसै गरी अगाडि चर्चा गरिएजस्तै WTO को सदस्यको हैसियतले नेपालले ल्याउनु पर्ने मौलिक पद्धति (*sui generis*) को बिरुवाको जात संरक्षण (Plant Variety Protection) कानूनमा के-कसरी कृषक अधिकारलाई व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भनी कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयलगायत अन्य सरोकारवालाहरूले गृहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसबाहेक खाद्य र कृषिजन्य वनस्पतिको आनुवंशिक स्रोतमा मात्र केन्द्रित रहेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture-ITPGRFA) २००१ लाई पनि नेपालले सन् २००७ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । खाद्य तथा कृषिका लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतमा बहुपक्षीय प्रणाली (Multilateral System) बाट पहुँच र लाभको बाँडफाँडको व्यवस्था गर्ने उक्त सन्धि कृषक अधिकारबारे उल्लेखनीय रूपमा चर्चा गर्ने पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि हो । त्यसैले नेपालले यस सन्धिलाई पनि कृषक अधिकारको संरक्षणका साथै कृषि विकास र खाद्य सुरक्षाका लागि उपयोग गर्न प्रशस्त तयारीहरू गर्नुपर्ने छ ।

यसरी CBD, TRIPS र ITPGRFA तीनै कृषकहरूसँग सरोकार राख्ने अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरे पनि तिनमा निहित प्रावधानहरूलाई मुलुक र यहाँ बसोबास गर्ने स्थानीय कृषक र आदिवासी/जनजाति समुदायको हितमा लागू गर्न नीति र कानून निर्माण प्रक्रियामा मात्र होइन, सचेतना र जनजागरण, संस्थागत सशक्तीकरण, जैविक विविधता दर्ता र अभिलेखीकरण आदि विभिन्न क्षेत्रमा व्यापक कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कृषक अधिकार कार्यान्वयनका लागि परियोजना जैविक विविधता र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशका सरोकारहरूलाई मध्यनजर गरी ली-बर्ड (Local Initiatives for Biodiversity Research and Development-LI-BIRD), पोखरा र सावती (South Asia Watch on Trade, Economics & Environment-SAWTEE), काठमाडौंको संयुक्त पहलमा Promoting Innovative Mechanisms for Implementing Farmers' Rights through Fair Access to Genetic Resources and Benefit Sharing Regime in Nepal नामक ३ वर्षे परियोजना सन् २००७ नोभेम्बरदेखि सुरु गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय विकास अनुसन्धान केन्द्र (International Development Research Centre-IDRC), क्यानडाको सहयोगमा कार्यान्वयनमा आएको यो परियोजनाअन्तर्गत ली-बर्डको नेतृत्वमा संखुवासभा, धादिङ, चितवन, बारा र कास्की गरी ५ जिल्लामा स्थानीय गतिविधि र कार्यक्रमहरू लागू भइरहेका छन् भने सावतीको नेतृत्वमा नीतिगत गतिविधि र कार्यक्रमहरू लागू गरिएका छन् ।

जैविक विविधता एवम् कृषक-साथी सञ्जाल

लीबर्ड र सावतीको यसै परियोजनाअन्तर्गत जैविक विविधता एवम् कृषक-साथी सञ्जालको स्थापना गरिएको छ । सरकारी निकाय, गैर-सरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्था, राजनीतिक पार्टी र भातृ संगठन, अनुसन्धानमूलक संस्थाहरू, युवा नेता, युवा संस्था, आदिवासी/जनजाति संस्था, लैङ्गिक विज्ञलगायत पत्रकार र सञ्चारकर्मीहरूको सक्रिय सदस्यता र संलग्नताका साथ यस सञ्जालले कृषि जैविक विविधताको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको सन्दर्भमा कृषक अधिकारसम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय संयन्त्र र विषयहरूमा आवधिक रूपमा छलफलका साथै वृहत् बहस सञ्चालन गरिरहेको छ । कृषक अधिकारका क्षेत्रमा काम गरेका अन्य संघ-संस्थालगायत यस क्षेत्रसँग सरोकार राख्ने व्यक्तिहरू सञ्जालको सदस्य बन्न सक्नु हुनेछ ।

जैविक विविधता एवम् कृषक-साथी सञ्जालसम्बन्धी थप जानकारी र प्रतिक्रियाका लागि

काठमाडौंमा

कमलेश अधिकारी, दर्शन कार्की

सावती (South Asia Watch on Trade, Economics & Environment-SAWTEE)

पो.ब.नं. १९३६६, २५४ लामटाङ्गिन मार्ग, बालुवाटार, काठमाडौं

फोन: ४४१५८२४, ४४४४४३८, फ्याक्स: ४४४४५७०

ईमेल: kamalesh.adhikari@sawtee.org, darshan.karki@sawtee.org

वेब: www.sawtee.org

पोखरामा

बिमल रेग्मी, विकास पौड्याल

ली-बर्ड (Local Initiatives for Biodiversity Research and Development-LI-BIRD)

पो.ब.नं. ३२४, गैह्रापाटन, पोखरा

फोन: ६१-५३५३५७, ५२६८३४, फ्याक्स: ६१-५३९९५६

ईमेल: bregmi@libird.org, bpaudyal@libird.org

वेब: www.libird.org

सावतीको स्थापना १९९४ मा दक्षिण एशियाका गैर-सरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट भएको हो । सावती

उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण र विश्व व्यापार संगठनसम्बन्धी विषयवस्तुमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले खडा भएको क्षेत्रीय सञ्जाल हो । दक्षिण एशियाली राष्ट्रका ११ वटा संस्थाहरू सदस्य रहेको सावतीले विश्वव्यापीकरण र उदारीकरणको सन्दर्भमा जैविक विविधता, बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार र कृषक अधिकारजस्ता विषयवस्तुमा पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

वि.सं. २०५२ मा स्थापित जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड) कृषि, जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापनको क्षेत्रमा काम गर्ने एक गैर-सरकारी संस्था हो । ली-बर्ड नविकरणीय प्राकृतिक स्रोतहरूको दीगो व्यवस्थापन गरी जनताको जीवनयापनमा सुधार ल्याउन गरिने स्थानीय पहललाई मूलप्रवाहमा ल्याउन कटिबद्ध छ । कृषक, कृषक समुदाय तथा समुदायमा आधारित संघ-संस्थाहरू देखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय, सरकारी तथा गैर-सरकारी संस्थाहरूसँगको साभेदारीमा नेपालका ४० जिल्लामा यो संस्था कार्यरत छ ।